

М. А. БУРДОНОСОВА**ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПОНЯТТЯ «ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ»: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Досліджується трансформація поглядів на поняття «правовий нігілізм» в історичній ретроспективі. Автор аналізує формування підходів до його розуміння у світовій суспільній думці, а також історичні передумови та обставини становлення нігілістичних ідей стосовно держави і права в українському суспільстві.

Ключові слова: правовий нігілізм, трансформація поглядів, історичні передумови становлення, формування нігілістичних ідей.

Бурдоносова М.А. Трансформація взглядов на понятие «правовой нигилизм»: исторический аспект

Исследуется трансформация взглядов на понятие «правовой нигилизм» в исторической ретроспективе. Автор анализирует формирование подходов к его пониманию в мировой общественной мысли, а так же исторические предпосылки и обстоятельства становления нигилистических идей относительно государства и права в украинском обществе.

Ключевые слова: правовой нигилизм, трансформация взглядов, исторические предпосылки становления, формирование нигилистических идей.

Burdonosova Maryna. Transformation of views on concept of «legal nihilism»: historical aspect

The article examines the transformation of views on the concept of «legal nihilism» in retrospect. The author analyzes the formation of new approaches to its understanding in the world social thought, historical background and the circumstances of the formation of nihil ideas concerning state and law in the Ukrainian society.

Key words: legal nihilism, transformation of views, historical preconditions of becoming and formation of nihil ideas.

Поширення нігілізму в суспільстві, особливо стосовно держави і права, викликає занепокоєність в можливостях політичної системи, справедливості та об'єктивності сучасних законів, все більше привертає увагу науковців та дослідників даної проблеми. Об'єктивне та ґрунтовне дослідження явища «правового нігілізму», пошук дієвих методів зниження його рівня вимагає звернення до історичних передумов та обставин становлення нігілістичних ідей не тільки в українському суспільстві, а й у світовій суспільній та політико-правовій думці. Безумовно, аналіз трансформації поглядів та підходів до розуміння нігілізму, його осмислення вченими та усвідомлення в певному суспільстві не може бути вичерпаний в рамках однієї статті. Однак, можна визначити ключові віхи формування та історичні обставини в яких відбувався розвиток та поширення даного явища, що і становить мету даного дослідження.

Для дослідження проблеми світоглядних основ правового нігілізму особливе значення мають роботи Ф. Ніцше та М. Гайдеггера, а також роботи таких росій-

ських філософів та письменників, як М. О. Бакунін, М. О. Бердяєв, О. І. Герцен, Ф. М. Достоевський, В. С. Соловйов, І. С. Тургенєв, С. Л. Франк, М. О. Лоський та ін. У сучасних українській юридичній науці різноманітним аспектам нігілізму приділяли увагу такі науковці, як М. А. Бурдоносова, З. С. Варналій, О. В. Волошенюк, В. В. Головченко, В. В. Демічева, О. В. Дручек, Н. М. Ємельянова, О. В. Зайчук, М. І. Козюбра, Л. О. Макаренко, Н. М. Оніщенко, А. І. Паньков, Т. І. Тарахонич, Г. В. Тригубенко, В. В. Черней, В. Ю. Швачка, Ю. С. Шемшученко та ін.

В історії розвитку світової культури вже понад два століття існує напрям критичного заперечення ідеологічних, політичних, правових, морально-етичних норм та цінностей соціуму. Екзистенціальний виклик цивілізації проявляється у глибинній трансформації людського світогляду: віковічні цінності обертаються результатами недосяжності та розчарування. Процес втрати цінностей є довготривалим і супроводжується не лише запереченням та переоцінюванням колишніх непорушних орієнтирів життя, а й відчуттям необхідності їх оновлення. Оскільки категорія цінностей в праві є важливою для його правильного усвідомлення та прийняття, то такий кардинальний злам попередньої шкали цінностей можна позначити терміном «нігілізм».

На кожному етапі історичного розвитку цей термін мав зовсім різне значення. Як відомо, вперше нігілістичні ідеї стосовно права висунули конфуціанці в Китаї, які стверджували, що суспільством слід керувати не за допомогою законів, а на основі системи традиційних моральних настанов та норм етикету¹. Однак, необхідно зазначити, що саме слово «нігілізм» вони не застосовували, а лише пропитували ідеї заперечення потреби у нормативно-правових актах. Першим, хто вжив термін «нігілізм» («*nihilism*», від латинського «*nihil*» – «ніщо», «нічого») став Блаженний Августин, який позначав даним терміном відсутність віри в Бога². У XII ст. нігілістами іменували тих, хто заперечував людську природу Христа та одну з фундаментальних основ християнства – догмат трієстості, зокрема, підданого анафемі схоласта Петра Ломбардського³. Крім того, в період Середньовіччя словом «*nihilista*» називали віруючих інших релігій чи еретиків⁴. А серед послідовників лібертинізму (інтелектуального руху, який виник у Франції в XVII ст. та був спрямований проти авторитету релігії, аскетичного ідеалу життя і традиційних звичаїв) нігілізм, як нехтування моральними настановами, навіть вважався проявом вишуканості.

Широке використання терміна «нігілізм» сягає часів занепаду просвітницького розуму й пов'язується вперше у 1733 р. як *terminus novus* з Ф. Л. Гетціусом. Понад півстоліття знадобилося для того, щоб термін більш-менш усталився. Так, Л. С. Мерсьє у «Неології, або Словникові нових понять» (1801 р.) визначає його як характеристику людини, котра глибоко не переймається соціальними питаннями. Він вважає, що нігіліст («*nihiliste*»), або прихильник Ніщо («*rienniste*»), є злим породженням ідеології Просвітництва⁵.

У XIX ст. «нігілізм» набуває найбільшого поширення як напрям суспільної думки та пов'язується з такими філософами, як Д. Кампер, Ф. Ніцше, П. Ж. Прудон, Г. Фігаль, М. Гайдеггер, М. Штірнер, Е. Юнгер, Ф. Г. Якобі та ін.⁶

Сам термін «нігілізм» у сучасному його розумінні формується в період після Французької революції, що справила неабиякий вплив (від ентузіазму до розчарування) на інтелектуалів XVIII–XIX ст., та став широко вживатися, коли почало набирати сили прагнення звільнитися від впливу церкви. Німецький філософ Фрідріх Гайнріх Якобі оперує цим терміном у контексті христологічних контра-

версій, а у написаному 1799 р. відкритому листі до Йоганна Готліба Фіхте, назвав «нігілізмом» спроби знецінити віру та релігію. Клемент Brentano та Фрідріх Шлегель не раз уживали слово «нігілізм» на означення «сучасної сваволі щодо закону»⁷. Слід додати, що Фр. Шлегель написав про нігілізм більше, ніж будь-хто до Ніцше, обміркував цю проблему в контексті сучасного йому ідеалізму та поєднав зі східним пантеїстичним містицизмом.

Фрідріха Ніцше вважають розробником теорії «європейського нігілізму», але слід зазначити, що нігілізм Ніцше та сучасний – це два різноспрямовані явища, які мають подібні ознаки, але різну кінцеву мету. На думку філософа, нігілізм – це «коли найвищі цінності втрачають свою цінність». Ніцше закликав до відмови від старих цінностей і правил, які самі себе вичерпали, та до переоцінки цінностей⁸. Сучасний же нігілізм, який швидко поширюється в умовах нестабільності та кризи, зневажаючи існуючим ладом, не створює нічого кращого чи нового. Сучасність просякнута неповними формами нігілізму, тобто це декаданс без переосмислення цінностей. Саме про це попереджає Ніцше, говорячи у своєму творі «Воля до влади» про майбутнє тотальне знецінення найвищих цінностей без будь-якої мети⁹.

Культуролог і державний діяч Ю. П. Богуцький, зазначає: «глобальна культурна криза, що охопила світ після Другої світової війни, досягла на кінець 60-х років достатньо відчутного масштабу, так з початку 70-х років критика технократичного бачення майбутнього супроводжується стійкою тенденцією розповсюдження песимістичних поглядів на потенційні перспективи розвитку людської цивілізації. Причому цей песимізм вийшов далеко за межі Європи, де він першопочатково концентрувався, як у найбільш потерпілій у війні частині світу»¹⁰. Дослідник виділяє чотири суспільно-онтологічні рівні щодо того, в яких масштабах людського існування розглядається ціннісно-конструктивна та гармонізуюча функція культури: індивідуальний, суспільно-груповий, національний та глобальний. Характерною рисою новітньої історії стало те, що культурна криза охопила всі зазначені рівні буття людини в світі. Це призвело до поширення нігілізму на цих рівнях, аж до глобального включно. Але, як зазначає дослідниця нігілізму Н. М. Ємельянова, якщо західний нігілізм ґрунтується на протистоянні мислячої людини гротескному світу речей, то вітчизняний – вбирає в себе жахливу непорядкованість нашого життя не тільки в духовній, а й у соціальній і матеріально-виробничій сферах¹¹. Багаторічні провали в економіці, недовіра до політики, зростаюча поляризація суспільства за фактичної відсутності здорового середнього класу – усе це сприяє формуванню нігілістичної позиції особи, що переживає фазу руйнації світу і, як наслідок, фазу саморуйнування.

В історичному аспекті, часто нігілізм з'являвся тоді, коли занепадали релігії. Оскільки, коли зникали найвищі цінності, інші цінності неминуче опинялися під загрозою й починали розвиватися нігілістичні настрої. Однак складність ситуації полягає в тому, що у деяких релігіях світу закладені нігілістичні тенденції. У християнстві підґрунтя для можливої появи нігілізму з'являється у віровизнаннях чи на історичних етапах розвитку релігії, що визнають лише Бога й потойбічне, нехтуючи реальне і сьогочасне. Оскільки у самій релігії заперечення світу пов'язане з вірою в Бога та в життя після смерті, коли віра в Бога та його вищу владу зникає, нічого не залишається, крім заперечення. Німецький філософ і дослідник нігілізму В. Краус зазначає, що православна церква особливо далеко зайшла у своєму містичному запереченні світу, тому ті, хто під впливом радикального Просвітництва втратив віру в Бога, стали нігілістами¹².

Наприкінці XIX–XX ст. у російській та західноєвропейській науці з'являється ряд досліджень, у яких розглядаються соціально-ідеологічні, філософські та морально-психологічні витоки тих форм нігілізму, які або вже були реалізовані у соціальній практиці, або виразно простежувалися тенденції до їх оформлення¹³. Наприклад, російський революціонер, теоретик анархізму П. О. Кропоткін, зазначав, що за два з половиною сторіччя кріпосного права склався цілий світ звичок, способів мислення, забобонів та морального боягузтва, що зросли на ґрунті безправності¹⁴. Далі він описував узагальнений портрет умовного «нігіліста», який визнавав лише один авторитет – розум. Він повстав проти громадських установ, звичаїв, які вважав софізмами, та зовнішньої увічливості, які, на його думку, є простим лицемірством. Нігілістові того часу були огидні розмови про мистецтво, красу та ідеали, оскільки будь-який предмет мистецтва купувався на гроші, стягнуті у голодуючих селян або у обібраних робітників.

Одним із перших українських дослідників права, який звернув увагу на проблему правового нігілізму на початку XX ст. був Б. О. Кістяківський. У своїй статті «На захист права (інтелігенція й правосвідомість)» він писав про низький рівень, «притупленість» правосвідомості у російської інтелігенції, яка не поважає право й не бачить у ньому цінності, і виступав проти поширеного на той час негативного ставлення більшовиків до прав¹⁵. Б. О. Кістяківський критикував концепції позитивістів, які вважали, що юриспруденція має розробляти тільки позитивне право, відкидаючи проблему справедливого закону, природного права, захищав розвиток правової культури від надмірної політизації та містифікації і вважав, що верховенство права може існувати і без цілковитої політичної свободи, але не навпаки¹⁶.

Вітчизняний дослідник нігілізму Т. В. Лютий зазначає, що російський нігілізм у своєму історичному розвитку мав виражену активну форму, «а український варіант – лише зрідка вибухав заповзятістю і мав переважно пасивний характер». Термін «український нігілізм», на думку науковця, означає здатність уникати того способу існування, що називається національним буттям, утримуючись на українському ґрунті. Український нігілізм, який інколи називають національним або расовим, містить у собі, на мікрорівні, тенденції відкидання, заперечення й скептичного ставлення до будь-якої можливості утвердження, існування та заохочення до світу національного українського буття¹⁷.

У своєму історичному розвитку українське суспільство проходило багато кризових, переломних моментів, які підживлювали національний нігілізм. Наприклад, у XVII ст. точилася гостра міжконфесійна боротьба між католицизмом та православ'ям у християнстві, відчувався вплив мусульманства з боку Османської імперії, загострилися утиски релігійних переконань. Українське панство й заможна шляхта дуже легко піддавалися польським впливам. Така нездатність до збереження власного життєвого укладу українців породжувала новий конфлікт цінностей. Однак цікавою особливістю українського нігілізму було зростаюче обурення проти латино-польської експансії, що дало поштовх до активної протидії цій тенденції. Про це свідчить, наприклад, постать українського письменника початку XVII ст. Івана Вишенського. Його літературна діяльність розгорталась як богословська полеміка з католицизмом та унією. Ця суперечка була тісно пов'язана з розглядом соціальних питань та критикою загарбницьких інтересів католицької церкви. І. Вишенський відкидав світську освіту і народні старовинні звичаї як поганські. Він гостро критикував увесь тодішній церковний і світський лад і вимагав простоти старохристиянського братства.

На формування українського нігілізму дуже вплинуло політичне життя України початку ХХ ст., яке базувалось на основі реалій культури, а найбільшим конфліктом поставала так звана трагедія «двох культур» – українськомовної селянської й російськомовної пролетарської. У подоланні цього зіткнення сформувалися два шляхи: ідеологія українізації М. О. Скрипника і «теорія боротьби двох культур» Д. З. Лебеда, у якій більш цивілізованою й розвинутою вважалася російська. У цей же час з'явилася й історіософська концепція розвитку української культури Миколи Хвильового, його «азіатський ренесанс» як шлях, за яким Україна має простувати до Сходу і спорідненість з яким вона відчуває в силу свого геополітичного розташування¹⁸. Такий розкол та різноспрямованість пропонованих шляхів розвитку національної культури не могли не вплинути на розвиток нігілістичних тенденцій в країні. Як зазначалося, український нігілізм здебільшого характеризується пасивністю, однак він все ж містить і активну форму прояву, один з найвиразніших напрямів якої був представлений українським громадсько-політичним діячем середини ХХ ст. Д. І. Донцовим. У своїй праці «Націоналізм» він виступив проти слабких та недосконалих форм попереднього «націоналізму» Кирило-Мефодіївського братства, драгоманівщини, українофільства та народництва, а також марксизму, комунізму, радикалізму та правих ідей¹⁹. Його націоналізм з яскравим нігілістичним спрямуванням був заснований на руйнації, запереченні, загальному протиставленні. Д. І. Донцов закликав до звільнення від будь-якого етичного критерію та моральних ідеалізацій, закладав у зміст життя активну агресію, а основною формою могутності вважав «національну боротьбу».

У сучасній українській юридичній думці існують підходи до розуміння правового нігілізму як негативного соціального явища, різновиду деформації правової свідомості, антипода правової культури, що проявляється у формі неповаги до права. З урахуванням наведеної трансформації поглядів на поняття правового нігілізму та історичних умов формування, його можна розглядати як напрям суспільно-правової думки, який виникає на певному історичному етапі розвитку суспільства, особливо посилюючись у кризові періоди, який відкидає соціальну цінність права, культивує негативне ставлення до нього та належить до стійких проявів деформації правосвідомості населення, заперечуючи чинні правові норми та не пропонуючи нових перспектив суспільного розвитку²⁰.

Таким чином, шлях становлення нігілізму, що пролягає від античності до сучасних форм, базується на недовірі до наявного стану речей. У момент, коли людину перестають задовольняти нав'язані рамки та норми, що, на її думку, обмежують її, людина порушує старий уклад цінностей і розпочинає самостійне визначення координат свого існування. Так вона перебирає на себе важелі самостійного впорядкування життя, додаючи до своїх ознак ще й нігілістичну. Отже, термін «нігілізм» в різні історичні періоди мав різне значення, однак спільним для всіх етапів є застосування даного терміну з метою позначення явища заперечення та відкидання системи усталених соціальних цінностей та норм (звичаєвих, релігійних, моральних, культурних, правових) які регулювали поведінку в суспільстві на тому чи іншому етапі його розвитку.

1. *Большая советская энциклопедия*: в 30 т. / [под ред. А. М. Прохорова]. – 3-е. изд. – М.: Советская Энциклопедия, 1974–1978. – Т. 17: Моршин-Никиш. – 1974. – С. 571. 2. *Месилов М.А.* Правовой нигилизм: учебн. пособ. / Месилов М.А. / [общ. ред. А. П. Печников]. – М.: Моск. городск. ун-т управления Правительства Москвы, 2006. – С. 5. 3.

Новиков А.И. Нигилизм и нигилисты. Опыт критической оценки / Новиков А.И. – Л.: Лениздат, 1972. – С. 9. **4. Сафонов В.Г.** Правовой нигилизм работников государственного аппарата и пути его преодоления: дис. ... канд. юрид. наук / Сафонов В.Г. – М., 2004. – С. 14. **5. Лютий Т.В.** Нігілізм: анатомія Ніщо / Лютий Т.В. – К.: ПАРАПАН, 2002. – С. 118-119. **6. Судьба нигилизма:** Эрнст Юнгер. Мартин Хайдеггер. Дитмар Капмер. Гюнтер Фигаль; [пер. с нем. предисл и коммент. Г. Хайдарова]. – С.-Пб.: С.-Петербург. ун-т, 2006. – 222 с. **7. Краус В.** Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / Краус В.; [пер. з нім. М. Павлюк]. – К.: Основи, 1994. – С. 20. **8. Ницше Ф.** Сочинения: в 2 т. / Ницше Ф.; [пер. з нем.; сост., ред и авт. прим. К. А. Свасьян]. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – 1990. – С. 690–692. **9. Ницше Ф.** Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ницше Ф. – С.-Пб.: Азбука-классика, 2006. – 442 с. **10. Богуцький Ю.П.** Феномен культурогенезу та проблеми сучасної культурної кризи / Ю. П. Богуцький // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: зб. наук. праць / відп. ред. М. М. Бровко, О. Г. Шутов. – К.: КДЛУ, 2000. – С. 3. **11. Ємельянова Н.М.** Імморалізм та нігілізм / Н.М. Ємельянова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: зб. наук. праць / відп. ред. М. М. Бровко, О. Г. Шутов. – К.: КДЛУ, 2000. – С. 241. **12. Краус В.** Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / Краус В.; [пер. з нім. М. Павлюк]. – К.: Основи, 1994. – С. 16. **13. Нигилизм** в русской и западноевропейской литературе: метод. рекоменд. для студ. филолог. факульт. ун-тов / [сост. А. Е. Нямцу]. – Черновцы: ЧГУ, 1998. – С. 22. **14. Кропоткин П.А.** Этика: избранные труды / Кропоткин П.А. – М.: Политиздат, 1991. – С. 404. **15. Кистяковский Б.А.** В защиту права (интеллигенция и правосознание) [Электронный ресурс] / Б.А. Кистяковский // Вехи: сборник статей о русской интеллигенции. – М., 1909. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html> **16. Головченко В.** Історичні витоки правового нігілізму [Електронний ресурс] / В. Головченко, В. Черней // Віче: журнал Верховної Ради України – Режим доступу до статті: <http://www.viche.info/journal/588/> **17. Лютий Т.В.** Нігілізм: анатомія Ніщо / Лютий Т.В. – К.: ПАРАПАН, 2002. – С. 145–146. **18. Горський В.С.** Історія української філософії: підруч. / В.С. Горський, К.В. Кислюк. – К.: Либідь, 2004. – С. 377–379. **19. Донцов Д.** Націоналізм [Електронний ресурс] / Донцов Д. – Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/8/> **20. Бурдоносова М.А.** Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук / М.А. Бурдоносова. – К., 2011. – С. 8.

УДК 316.33(477)(045)

Н. В. ПИЛЬГУН
Є. В. БОРОДІН
І. О. ПРИСЯЖНЮК

ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Громадянське суспільство розглядається як інститут, що являє собою відносну автономію особи від держави, яка формується на основі високої моральності в

© ПИЛЬГУН Наталія Василівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Національного авіаційного університету

© БОРОДІН Євгеній Всеволодович – студент IV курсу Юридичного інституту Національного авіаційного університету

© ПРИСЯЖНЮК Ірина Олександрівна – студентка IV курсу Юридичного інституту Національного авіаційного університету